

साहित्याची संकल्पना

डॉ. बाळकृष्णजी कानोळकार

साहित्य हो ललित कलेचो एक प्रकार. सौंदर्याअणभव दिवपाची तांक आनी प्रयोजन आशिल्ले ललितकले अंतर्गत शिल्प, चित्र, संगीत, नाच, साहित्य ह्या कलांचो आस्पाव जाता. मौखीक आनी लिखीत उतरावळींची सोबीत आनी अर्थपूर्ण अशी मांडावळ करून, तेवरवीं तीं मांडावळ रचतल्याक (साहित्यिकाक) आनी तिचो अणभव घेतल्याक (वाचप्याक, आयकुप्याक, पळोवप्याक) सच्चिदानंदाचो अणभव घेवंक मदत करता ते मांडावळीक साहित्य ही संकल्पना लागू जाता. भावना, विचार, प्रतिभा आनी मांडावळ अशा घटकांचो आस्पाव जाल्ली ती कलाकृती आसता. अशे तरेन सत्य, शिव आनी सुंदर हांचें मिलन जावन निर्माण जाल्ली मौखीक वा लिखीत उतरांची कलाकृती म्हणजे साहित्य,

अशे तरेचो उंचेल्या पांवड्यावयलो 'प्रज्ञा आनी प्रतिभे' चो विलास वाचप्याक आयकतल्याक 'ब्रह्मानंद सहोदरा' चो दिश्टावो घडोवन हाडटा, तेन्ना ती निखटी उतरावळ म्हळ्यार 'वाक् मय' उरना, ताचें रुपांतर 'वाङ्मया'त, 'साहित्या'त जाता. हाकाच 'साहित्य' म्हण्टात.

प्राच्य म्हळ्यार उदेंती विशेशतायेन भारतीय परंपरेन हाचे संबंदान भोव खोलायेन आनी साक्षेपान विचार जाल्लो आसा. अस्तमतेच्या साहित्य विचारांत लेगीत साहित्याचो अर्थ लावपाचो खूबच वावर आयजमेरेन जाला. साहित्य ही संकल्पना बरेतरेन समजून घेवपाक त्यो दोनय परंपरा हे विशीं, ताच्या स्वरुपाविशीं कितें म्हण्टात हें समजून घेवचें पडटलें. ताच्या सांगातान साहित्याचे प्रयोजन, पती आदी समजून घेतल्यार आनीक बरें जातलें.

भरतापसून ते पंडित जगन्नाथा मेरेन भारतीय (संस्कृत) साहित्यविचाराची परंपरा आसा. तातूंत आपलो साहित्य विचार भरतना नाटकाच्या संदर्भांत सांगला. 'ललित साहित्य' ह्या व्यापक अर्थान 'काव्य' हो शब्द हे परंपरेंत येवजिल्लो पळोवंक मेळटा. हे विशींचे चर्चेत 'काव्यपुरुषा'चे रुपक सातत्यान आपणायल्ले आसा. सुरवेक हो विचार साहित्याच्या साधनाचेर केंद्रित जाल्लो पळोवंक मेळटा. 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम।' (काव्यालंकार : १.१६) 'साहित्य म्हळ्यार शब्दाच्या सांगातान आयिल्लो अर्थ'. साहित्याच्या ह्या लक्षणांतल्या 'सहितौ' हे मोडणेंतल्यान मुखार साहित्य हे संकल्पनेन मूळ धरलें. हाचे पयलीं म्हळ्यार मम्मटाचे पयलीं संस्कृत साहित्य विचारांमदी ह्या संदर्भांत अर्थनिरपेक्ष रुपकादी अर्थचमत्कृती मानपी अशे दोन विचार आसले. ह्या दोनय विचारांक न्हयकारून 'शब्दसौष्ठव' आनी 'अर्थव्युत्पत्ती' हीं दोनय आंगां काव्यांत एकेसारखीच म्हत्वाचीं आसात म्हणपाचें भामहान स्पश्ट केलें. 'शरीर तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली' (काव्या दर्श १.१०) हें दंडीन सांगिल्ले काव्यलक्षण. तातूंत ताणें शब्दार्थाक काव्य कूड मानून ताचेमदल्या अर्थाची उतरापरस आशिल्ली आंतरता तो सूचयता. 'तनु शब्दार्थौ काव्यम' (रुद्रट, काव्यालंकार, २.१)

‘शब्दार्थो मूर्ति- शब्द्यातौ’ (विद्यानाथ) हांच्यासारकिल्यो शब्दार्थाच्या साहचर्याचेर भर दिवपी जायत्यो साहित्यांतर्गत व्याख्या संस्कृत साहित्य विचाराविशीं मेळटात. ‘वक्रोक्ति काव्य जीवितम्’ अशें कुंतकान म्हळां. कवीची म्हळ्यार साहित्यिकाची सांगपाची पद्दत (म्हळ्यार साहित्य निर्मणी) ही वेव्हारान आमी वापरता ते सरळ पद्दती परस वेगळे तरेचीं आसता. ती वांकडी म्हळ्यार आडवळणांची म्हळ्यार ‘वक्र’ आसता. हाकाच ‘वक्रोक्ती’ अशें म्हटलां. हाच्या आदारान सामान्यतायेनी प्रतीत न जावपी वस्तुसंबंद जोडून वैचित्र्यपूर्ण पद्दतीन मांडावळ करून कवी आपली अभिव्यक्ती सिद्ध करता. सुरवेक अभिव्यक्ती प्रधान आशिल्लो हो विचार उपरांत आशयप्रधान जालो. ‘औचित्य’ ह्या गुणाचो साहित्यांतले मूल्य स्पश्ट करपाच्या वावराक क्षेमंदान व्हड म्हत्व दिलां आनी अशे तरेन उतराच्या अर्थापसून उतरांतल्या आशया मेरेन भोंवडी परिक्रमा करून हो भारतीय साहित्य विचार सिद्ध जाला. आनंद वर्धन हाणें ध्वनी विचाराची मांडावळ करून उतरांत उपरासपी रसाभिव्यक्तीच्या सामर्थ्याविशीं समाधानकारक स्पश्टीकरण केलां. शब्दांक वाच्य, लक्ष्य आनी व्यंग्य अशे तीन अर्थ आसतात. साहित्य व्यंग्यार्थप्रधान आसता. म्हळ्यार तातूंत व्यंग्यार्थक म्हळ्यार सूचितार्थाक म्हत्व आसता. साहित्यांतल्यान व्यक्त जावपी रस लेगीत व्यंग्यीत म्हळ्यार सूचित, ध्वनीत स्वरुपाचो आसता. ह्या ‘व्यंग्यार्थप्रधान उतरांच्या वेव्हारांतल्यान कवीच्या साहित्यिकाच्या भावनात्मक सौंदर्यानुभवाचो रसिकाक म्हळ्यार वाचप्याक आयकुम्यांक आयिलो प्रत्यय’ म्हळ्यारूच रस, म्हळ्यारूच साहित्य. ताचो आस्वाद ताका आनंद प्राप्त करून दिता. ‘वाक्यं रसात्मकं काव्यं’ ह्या उतरांनी विश्वनाथान रसतत्वाचें सर्वमान्य म्हत्व विसकंटावन सांगला. संस्कृत काव्य (साहित्य) शास्त्राक अभिप्रेत आसपी साहित्याचे स्वरूप ‘तत् अदोषौ शब्दार्थौ सगुणौ अनलंकृती पुनः कापि’ (काव्यप्रकाश १.४) ह्या मम्मटाच्या काव्यलक्षणांतल्यान प्रगट जालां. तासुंतल्या पदांची अर्थकक्षा मतींत घेतल्यार संस्कृत काव्य (साहित्य) शास्त्राक अभिप्रेत आशिल्ल्या साहित्याच्या स्वरुपाविशीं सांगचें जाल्यार अभिधा, लक्षणा आनी व्यंजनां ह्या तीनय शक्तींनी युक्त आशिल्ले शब्दार्थरसापकर्षक दोश टाळून, रसाचो उत्कर्ष सादपी गुणांनी नटटात आनी अर्थाचें विभावन करपी, ताका आस्वादाचीं कळा प्राप्त करून दिवपी अलंकारानी संस्कारीत जातात, तेन्ना त्या शब्दार्थाक ‘काव्य’ म्हण्टात.

साहित्य ही एक भाशिकनिर्मणी आसा आनी ताचें आदीम ध्वनीरूप हें उच्चार रूप आसा. तें ‘वाक्मय’ आसा. साहित्याक ‘वाङ्मय’ अशेंय दुसरें उतर आसा. ‘वाचो विकार वाङ्मय’ ह्या प्रसिद्ध सूत्रावरवीं ‘वाणीचो म्हळ्यार वाचेचो विकार म्हळ्यार वाङ्मय’ अशी वाङ्मयाची साहित्याची व्याख्या करूं येता. हेरवीं मराठी समीक्षक न. चि. केळकर हांणी वाङ्मयाची व्याख्या करताना ‘यच्च यावत् जे वाचेने वदले गेले ते’ असो अर्थ घेतला. पूण ‘वाचेच्या साबार विकारांक वाङ्मय म्हणप समा जायना. इंग्लिशींत ‘Memorable words’ (संस्मरणीय शब्द) असेंय वाङ्मयाक म्हळां. ‘उतराक जाल्लो अर्थ गर्भ विकार’ म्हळ्यार वाङ्मय हेंय उतर घोळणुकेंत आसा.

अस्तंती साहित्य विचाराचो माग काडीत साहित्य ह्या संकल्पनेची विसकटावणी केली

जाल्यार तातुंतल्यान अशें दिसून येता तांणी संवदेनशीलतेक चड म्हत्व दिलां. 'Literature' ह्या इंग्लीश उतराचें पर्यायी अर्थाचें उतर म्हण आमी साहित्य हें उतर भारतीय भासांमदीं आपणायलां. 'Literature' ह्या उतराचे कोशांतर्गत जे अर्थ दिल्यात ते अशे- 'अक्षरांनी बांदिल्ली म्हायती वा विचार' आनी 'काळ आनी रुचीं हांचे चाळणीतल्यान तिगून राविल्ली गंभीर लळीत बरपावळ', अस्तंती साहित्यविचार साहित्याचो विचार करताना लळीत साहित्य आनी शास्त्रीय, तात्त्विक साहित्य हांचेमदीं फारफेर करता. ताचो साबार भर वाच्यार्थार उरता. भावशीळता (Emotional Element) आनी कल्पनाशीळता (Imaginative Element) हांकां चडांत चड म्हत्व थंय दिवप जाता. तातूंत हॅझलिट, केबल, रस्किन, कोर्टहोप, जॉन्सन, वर्डस्वर्थ, मिल हांचो मुखेलपणान आस्पाव जाता. ताणी 'साहित्या'ची जी व्याख्या केल्या ताच्यो ह्यो कांय देखी : 'The Language of imagination and passion' (हॅझलिट), 'A vent for overcharged feeling of full imagination' (केबल), 'The suggestion, by the imagination, of noble grounds for the noble emotions' (रस्किन), 'Expresion of imaginative thought and feeling' (कोर्टहोप), 'The art of writing pleasure with truth by calling imagination to the help of rason' (जॉन्सन), 'The spontaneous overflow of powerful feelings recollected in tranquility' (वर्डस्वर्थ), 'What is poetry but the thought and worlds in which emotion spontaneously embodies itself' (मिल). ह्या भावनाशीळ आनी कल्पनाप्रधान साहित्याक आपली खाशेली अशी एक लय आसा. ताकाच लागून साहित्याची व्याख्या करतना जॉन्सन म्हण्टा, 'Poetry is metrical composition' जाल्यार कार्लाइल म्हण्टा, 'Poetry we will call the musical thought.' 'The rhythmic creation of beauty' ह्या उतरांनी एडगर अॅलन पो हाणें कवितेची म्हळ्यार पर्यायान साहित्याची व्याख्या केल्या.

साहित्याची संकल्पना स्पश्ट करपाच्या कामांत अभिव्यक्तीचें साधन म्हणून भाशेचोय आवश्यक तो विचार अस्तंती समीक्षकांनी केल्लो आसा. ह्या संबंदान विवेचन करतासतना 'The art of employing words in such a manner as to produce an illusion' अशें मेकॉले म्हण्टा, जाल्यार मॅथ्यू अर्नोल्ड हाणें हेविशीं म्हळां, 'The most delightful and perfect form of utterance that human words can reach' तेचवरी 'The best words in the best order' ही कोलरिजची प्रसिद्द व्याख्या साहित्यांतल्या भाशेच्या वापराविशीं म्हत्वाचो विचार मुखार दवरता. ताचीच 'Poetry is the antithesis of science' ही साहित्याविशींची व्याख्या साहित्य आनी शास्त्र हांचे मदलो वेगळेचार स्पश्ट करता. 'The best and happiest moments of the happiest and best minds' अशें शेले म्हण्टना तो साहित्यिकांक साहित्यनिर्मणीच्या खिणांक जाल्ल्या उपाट खोशेविशीं भाश्य करता; जाल्यार 'criticism of life' म्हणून साहित्याचे जीवन दर्शन करपाचे तांकीविशीं आनी जीवनभाश्यात्मक स्वरुपाविशीं मॅथ्यू अर्नोल्ड हाणें आपलें मत

मांडलां. ह्या व्याख्यावयल्यान साहित्याच्या साबार आंगांक केंद्र मानून अस्तंती समीक्षकांनी साहित्य संकल्पनेविशीं आनी स्वरुपाविशीं साबार विचार मांडून तातूंतल्यान साहित्य ही संकल्पना स्पश्ट केल्या.

भारतीय समीक्षक हो विचार साहित्यिकाच्या वा वाचकाच्या आंगान करिनात. साहित्यकृती मुखार दवरून ते तो करता. ताका लागून तो चडांत चड सूक्षीम, वस्तुनिश्ठ आनी विश्लेशक जावंक पावला. तेचवरी भारतीय साहित्यविचार हो मुळांत साहित्याच्या उच्चार रुपाचेर - ध्वनीचेर आदारिल्लो आसा. अस्तंती साहित्यविचार, साहित्यकृती, लेखक-वाचक हीं आंगां विस्तारान आनी खोलायेन विचारांत घेता. भारतीय साहित्यविचारापरस तो व्हडा प्रमाणांत संवेदनशील आसा अशी प्रचिती येता. भारतीय विचार 'लळीत' आनी 'लळीतेत्तर' असो विचार करिना. पूण अस्तंती तो विचार करता.

लॅटीन भाशेंत आनी पुर्तुगेज भाशेंत लेगीत साहित्यविशींच्या अभ्यासाक 'lettres' म्हूण संबोधतात जाल्यार स्वर वा ध्वनी विशयक अभ्यासाक Solpa म्हणून संबोधतात. पयल्यांत दृक् श्राव्य स्वरुपाक म्हत्व आसा. तातूंतय दृक् संवेदनेक मात्सो वयलो पांवडो आसा. 'solpa' त श्राव्य संवेदनेक पयलो मान आसा आनी ताच्या आदारान दृक् संवेदनेक आकार प्राप्त जाता. अस्तंती साहित्यविचारांत ध्वनी संवेदनेपरस दृक् म्हळ्यार 'अक्षरा' च्या चिन्नांक म्हळ्यार रुपाक चड म्हत्व आसा. जाल्यार भारतीय साहित्यविचारांत 'रसाक पयलो पाट दिला. आधुनिक भारतीय साहित्य विचारान आपल्या दायजापरस अस्तंती साहित्यविचारांची वाट चड आपणायल्ली दिसता.

साहित्य (Literature) ही संज्ञा फकत साहित्य कलेपुरती वा बरपावळीपुरती मर्यादीत करून घेवप उचीत थारचें ना. ताच्या उपयोजनांमदी लेगीत जायत्यो अडचणी आसात, तरी लेगीत इंग्लिशींतल्यो कल्पीत कथा साहित्य (Fiction) वा काव्य (Poetry) ह्यो संभाव्य स्वरुपाचो पर्यायी संज्ञा विशिश्ट अर्थान हे आदीच वापरून रूढ जाल्ल्यो आसात. कल्पनारम्य साहित्य (Imaginary Literature) वा फार्सी भाशेंत जाका बेले लेत्र (Belles-Lettres) म्हळ्यार लळित गद्य ह्यो संज्ञा किचकटिच्यो आसात.

साहित्याच्या प्रयोजनाविशीं सांगपाचें म्हळ्यार आदल्या तेंपावयलीं प्रयोजना आनी आर्विल्ल्या तेंपावयलीं प्रयोजनां वा अस्तंती प्रयोजनां आनी उदेंती वा भारतीय प्रयोजनां विंगड विंगड आसात अशें म्हणप समा जावचें ना. भोव खोलायेन आनी बारीकसाणीन विचार केल्यार आमच्या संस्कृत (भारतीय) साहित्यविचारांच्या संदर्भांत प्रयोजनां जीं सांगल्यांत तींच प्रयोजनां उण्या अदीक प्रमाणांत आजूय लागू पडूं येतात. संस्कृत साहित्य शास्त्रांत सांगिल्ली प्रयोजनां ज्या एका श्लोकांत बंदिस्त केल्यात, तो मम्मटाचो श्लोक असो :

काव्य यशस्तेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये

सद्यः परनिवृत्तयेकान्ता संमिततयोपदेश युजे ॥ (काव्यप्रकाश, १.२)

ताणें कीर्ती, अर्थप्राप्ती, वेव्हारज्ञान, अमंगळ निवारण, तत्काळ परमानंदप्राप्ती आनी मोगाळ बायलेच्या मुखंतल्यान आयकूंक मेळ्ळ्यावरी केल्लो उपदेश अशीं स प्रयोजनां सांगल्यात. जाल्यार आधुनिक विचारवंतानी साहित्याचीं जीं प्रयोजनां सांगून दवरल्यांत तातूंत पलायन (Escape), इच्छापूर्ती (Wish fulfillment), जिज्ञासापूर्ती (Curiosity), आत्माविश्कार (Self Expression), उद्बोधन (Instruction), मोक्ष आनी अध्यात्मिक उन्नती, (Salvation), अनुभवविश्वाची समृद्धी, स्व-रूप-निश्ठा, नवनिर्मिती (Creativity) अशा प्रयोजनांचो आस्पाव जाता. खोलायेन विचार केल्यार पुर्विल्ल्या आनी अर्विल्ल्या वा आधुनिक साहित्य प्रयोजनांची संगती लावं येता.

साहित्याचे पंतींचो विचार केल्यार काणी आनी कवन / गीत अशो दोनय आदीम साहित्य पती म्हण सांगच्यो पडटल्यो. ते भायर आशिल्ल्यो पती ह्यो अर्वाचीन विचारांतल्यान आनी प्रगतींतल्यान नांवा रुपाक आयल्यात. तातूनय आयज जो लळीतेतर साहित्याचो प्रकार देखीक शास्त्रीय, तत्वीक आदी आमी पळयतात तांचो आस्पाव 'प्रबंध' प्रकारात संस्कृत साहित्य' विचारांत केल्लो आसा. मनीस जातीची उदरगत सांगताना गिन्यान आनी तंत्रगिन्यानांचो स्फोट जायत गेलो आनी ताकालागून कोणा काळार त्रिशार्खी (तीन खानयांचो) आशिल्लो हो साहित्य रूख धाय दिकांनी फांकत रावलो. ताका लागून कादंबरी, लघुकथा, नाटक, चरित्र-आत्मचरित्र, लळीत निबंद दुःखांतिका, त्रासदी, सुखांतिका आदी पतींची आनी उपपतींची भर पुर्विल्ल्या वर्गवारींत पडत रावली. ह्यो पती सर्वसादारणपणान आकृतीबंधाचेर आदारून जाल्यात. तेभायर कांय पती पडल्यात. देखीक लोकसाहित्य, विज्ञान साहित्य बौद्धसाहित्य, हिंदु साहित्य, ख्रिस्ती साहित्य, जैन साहित्य, मुस्लीम साहित्य, प्रादेशिक साहित्य, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, राश्ट्रीय साहित्य, स्थानिक साहित्य, वैश्विक साहित्य, बालसाहित्य, पुर्विल्ले साहित्य, अर्विल्ले साहित्य, स्त्री साहित्य, संगणक साहित्य, निग्रो साहित्य, संपर्कमाध्यम साहित्य, प्रचारकी साहित्य आदी. हेविशीं विचार केल्यार अशें दिसून येता, ही वर्गवारी करपाक कसलोय आनी खंयचोय कस चलता. देखीक धर्म, वंश, जात, पात, कात, देश, देव, लिंग, प्रदेश, भाषा, स्थळ, काळ, वेळ, विशय, कला, कुशळताय, क्रीडा, वेवसाय आदी.

साहित्याची पयली निर्मणी जाली तेन्ना सावन ताचो आलेख उंचेल्या पावंड्यार चडत आयला. साहित्याचें आदीम रूप हे 'वाक्-मय' आशिल्ल्यान तें मनीस कुळयेइतलेंच पुरातन जावन आसा. अधिकृतपणान सांगचें तर तें 'वेद' आनी 'अवेस्ता' इतकें निश्चितपणान पुरातन आसूंक जाय. ते उपरांतचे जो इतिहास मेळटा तो ग्रीक, हिब्रू, संस्कृत, चिनी, लेटीन, पाली अर्धमागधी, तिबेटी, द्रविडी (तमिळी) सिंहली आदी साबार भासांतल्यान, विंगड विंगड भाशाकुळांतल्या भासांतल्यान चडत्या क्रमान साहित्य निर्मणी जावंक लागली. पूण आजूनय कांय भासो उरल्यात जातुंतल्यान फकत मौखिक स्वरुपांतलें (oral) म्हळ्यार वाक्-मय वाङ्मयूच निर्माण जाता. कारण तांकां

आजून लिपयेचो सोद लागूंक ना.

मनीस संस्कृतायेच्या उदरगतीचे प्रक्रियेंत जायत्यो भासो आनी तांच्यो लिपयो नदरेआड जाल्यात. तातुंतल्यान कांय भासाच्या पुनर्जीविताचो यत्न नेटान, निश्ठेन आनी मोटे सर्फळतायेन चल्ला, देखीक - हिब्रु ही पोरनी विसरत गेल्ली पुर्विल्ल्या तेंपावयली गिरेस्त भास. आज ती परतून वयर सरल्या.

साहित्य म्हळ्यार एक साधन, जें मनशाचे संस्कृतीच्या संदर्भांतल्यान प्रज्ञा आनी प्रतिभेचो दिश्टावो घडयता. हो दिश्टावो रंग, रूप, आकार, रेशा, अक्षर, शब्द, स्वर, ताल, ध्वनी, नाद, शिल्प, नाच क्रिडा आदी साबार माध्यमांतल्यान घडयतात. साहित्याचो विचार फकत 'अक्षर' आनी 'शब्दा' च्या संदर्भांत करतल्या संस्कृतीच्या अभ्यासकाक साहित्याचे हे अनंत व्याप्तीचें दर्शन आतां जावंक लागलां.

('कोंकणी विश्वकोश, खंड ४' वयल्यान साभार)